

Георг Дацків

ДО ПИТАННЯ РЕСТИТУЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ, ВТРАЧЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто питання про історико-культурні цінності, що були знищені або переміщені з території України в роки Другої світової війни. Проаналізовано документи про знищення та вивезення писемних джерел під час війни.

Висвітлено деякі науково-практичні аспекти щодо “реституції” (повернення та відновлення) історико-культурних надбань України.

Ключові слова: історико-культурні цінності, реституція, винищення, Друга світова війна, Україна, фонди.

На сучасному етапі переосмислення історії Другої світової війни увага громадськості значною мірою прив'язана до проблеми колосальних втрат культурних надбань. Нині ми намагаємося осмислити масштаби культурної катастрофи, що її спричинила Друга світова війна. Втрати історико-культурних цінностей – один із найтрагічніших наслідків цієї жахливої сторінки в історії людства. Ці втрати не мали аналогів в історії України. Історико-культурні цінності були не лише стихійними жертвами бойових дій, але й об'єктом спеціальних акцій, спрямованих на їх розграбування та знищення. Ця трагічна спадщина війни й досі не подолана і впливає на різні сфери культури та культурного співробітництва народів, на міждержавні відносини.

Одна із найскладніших проблем – це проблема пошуку об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни. Вже перші підступи до неї виявили, що за тоталітарного режиму замість ґрунтовного дослідження всіх аспектів проблеми міцно вкорінилася практика декларативно-пропагандистської експлуатації освячених політичним керівництвом колишнього СРСР ідеологічних штампів. Парадоксально, але факт, що жодна кампанія з обліку збитків, завданих архівам, музеям, бібліотекам колишнього Радянського Союзу під час війни, в тому числі й відповідним закладам України, яка розпочинала у воєнні роки і в повоєнний період, так і не була доведена до логічного завершення. Зібрані матеріали у ліпшому разі ставали надбанням архівних сховищ. Як наслідок, більшість установ культури, що постраждали у війні, досі не мають реєстрів утрачених цінностей.

Нашій країні судилося пройти нелегкий історичний шлях. І фактично кожен його етап був позначений колосальними втратами національних культурних цінностей. Безцінні мозаїки, стародавні ікони, полотна відомих художників, самобутні твори декоративно-ужиткового мистецтва, архівні документи, рукописи та стародруки, національні реліквії українського народу – козацькі клейноди – все це величезне багатство за різних обставин і у різні часи виявилось розпорошеним по світу, виведеним з наукового та культурного обігу, що вкрай негативно позначилося на духовному бутті українського народу, самоусвідомленні ним себе європейською нацією.

У період існування СРСР влада так і не спромоглася остаточно розв'язати проблему розшуку та повернення втрачених культурних цінностей. Науковці, які займалися означеною проблематикою, були обмежені в доступі до інформації, тому що більшість її знаходилася у спецфондах архівів і була закрыта для дослідників.

Лише з відновленням незалежності України та ліквідацією надмірної ідеологізації як українські, так і закордонні історики намагаються науково осмислити уроки минулого та намалювати детальну й адекватну картину німецьких та радянських операцій зі знищення й вивезення культурних цінностей.

До науково-практичних і теоретичних засад правового регулювання реституції (повернення та відновлення) історико-культурних та духовних святинь, переміщених у період Другої світової війни, звертається ряд зарубіжних науковців, наприклад, доктор, професор Університету Заархарду (Німеччина) Фідлер Вільфред [1], головний інспектор відділу пам'яткознавства Міністерства культури Словаччини Кашик Вінсент [2], доктор, завідувач координаційного управління з питань повернення культурних цінностей у Бремені Лем-Мейєр Доріс [3], заступник директора музею образотворчого мистецтва у Будапешті Сьоні Литван [4], професор Польської академії наук Я. Прушинський [5]. Асоційований дослідник Українського наукового інституту Гарвардського університету Патриція Кеннеді Грімста [6].

Доктор П. Грімста у своїй фундаментальній праці “Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції” [6] розглядає

дефініції і типологію зарубіжної архівної спадщини, зокрема стосовно Росії, міжнародні прецеденти постімперського передавання культурних цінностей і повоєнної реституції, свідоме винищення радянською владою архівів, широку дискусію довкола сумнозвісного Закону Російської Федерації (1998 р.) щодо націоналізації трофейних культурних цінностей, загальний контекст реституційних процесів у міжнародних відносинах у Європі.

З проголошенням незалежної України до проблеми повернення втрачених культурних цінностей знову привернуто увагу української громадськості та уряду. Вже з початку 90-х років минулого століття предметом дослідження стали різні аспекти переміщення історико-культурних реліквій під час Другої світової війни, що знайшли відображення переважно у тезах, доповідях і матеріалах наукових конференцій А. Расторгуєва [7], О. Федорука [8]. Зростання інтересу до цієї теми виокремлює деякі аспекти ставлення більшовицького режиму до української культури та руйнування її національних пам'яток у монографічній праці О. Рубльова та Ю. Черченка [9]. У дослідженні С. Кота та О. Ошуркевича "Волинський краєзнавчий музей" [10] висвітлюються музейні традиції Волинського краю, показано історію Волинського краєзнавчого музею з дня його заснування та збитки, завдані музеєві в ході Другої світової війни.

Серед дослідників, які присвятили свою наукову діяльність проблемі долі українських культурних цінностей, також варто назвати О. Долинського та Т. Себту [11], В. Калашнікову [12] С. Кота [13] та ін. Вони розглядають обставини розграбування, вивезення та знищення історико-культурних цінностей на окупованій території України.

Велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого нині документального матеріалу, а також свобода творчого пошуку дає змогу вдатися до поглибленого розгляду цієї проблематики. Певною мірою надолужити прогалину української історіографії є запропонована стаття.

Аналіз документів про знищення і вивезення під час Другої світової війни писемних джерел з України свідчить про те, що імперські сили робили цю справу професійно і цілеспрямовано, переслідуючи свої корисливі цілі. Вони знищували і вивозили за межі нашої країни писемні джерела насамперед для того, щоб спотворити історичну правду і пам'ять народів, поставити під сумнів їхню національну самобутність, державність і саме існування.

Адже відомо, що саме через недостатнє знання всього комплексу джерел, через їхню розпорошеність, у тому числі і за межами країни, в літературі поширювалось і поширюється чимало легенд і вигадок про "неісторичність" і "бездержавність" окремих народів, у спотвореному вигляді висвітлюються окремі події і навіть цілі епохи історичного прогресу. Все це завдало великої шкоди народам, їхній історії. Тому збирання і повернення на Батьківщину всіх незаконно вивезених історико-культурних цінностей і писемних джерел є важливою державною справою. Прикро говорити, але ж це факт, що у вирішенні питань повернення пограбованої нашої національної спадщини ми частіше знаходимо більше взаєморозуміння у німецьких та інших зарубіжних колег, ніж у багатьох російських, зокрема з Москви і Санкт-Петербурга, де знаходяться численні важливі не лише окремі документи, а й цілі фонди та зібрання цінних документальних джерел, що їх роками вивозили з України. Тепер же їх не тільки не повертають під різними приводами, а навіть не дозволяють ознайомитися з ними у наукових цілях, вимагаючи за це шалені кошти.

Звичайно, розв'язання проблем повернення історико-культурних пам'яток – це дуже делікатне і складне питання. Щоб нам повернути те, що було вивезено з України, треба віддавати те чуже, що потрапило в нашу країну. Для цього потрібно розробити й узгодити спеціальну законодавчу документальну базу. Але ж при цьому треба пам'ятати, що паритетності тут не може бути. Адже вивезено з України було значно більше, ніж чужого потрапило до нас.

Виходячи з конкретних історичних умов, у яких здійснювалося пограбування наших історико-культурних цінностей, саме поняття "реституція" трактуватимемо ширше та інакше, ніж, скажімо, французи, які справедливо вимагають від Російської Федерації повернення незаконно захоплених радянськими військами матеріалів французької розвідки, що 50 років зберігалися (і зберігаються нині) в Москві у так званому "Особливому архіві". Для нас повернення і відновлення нашої національної духовної спадщини безпосередньо пов'язане з потребою відтворення історичної правди, збагачення історичної пам'яті нашого народу завдяки розширеному вивченню і дослідженню проблематики, до якої змушені не звертатися десятиріччями. Адже йдеться не лише про повернення національних історико-культурних святинь, а й про відтворення з їх допомогою історичної правди. Минуло вже понад півстоліття після закінчення війни, і за цей час з різних причин, у тому числі й через свідоме замовчування і залутування справжньої "одиссеї" з переміщенням культурних цінностей, виникло багато нових ускладнень, які треба досконально вивчити і знайти розумні рішення [14, с. 40-41].

Важливою і назрілою науково-організаційною проблемою є потреба створення регіональних груп (в областях або в регіонах) з працівників архівів, музеїв, бібліотек (очевидно, спочатку на громадських засадах, але надалі доцільно домагатися спеціального фінансування), які б цілеспрямовано і наполегливо працювали над створенням довідників-переліків, каталогів втрачених писемних, книжкових та мистецьких скарбів з їхніх місцевих сховищ.

Історія України

Паралельно треба створювати комп'ютерний банк даних втрачених матеріалів. Ця робота вже провадиться, але вона вимагає від нас більшої уваги та координації зусиль. Паспорт на втрачені цінності вже розроблений Міністерством культури спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України та Центральної наукової бібліотеки. (Тут варто зауважити, що польські архівісти ще в 1958 році видали солідний довідковий том "Архівні втрати Польщі під час другої світової війни".) [15, с. 320]. Навіть якщо такий довідник (і банк даних) матиме не практичний, а суто меморіальний характер, то й тоді створення його – це обов'язок цивілізованої нації.

Інший важливий аспект проблеми – суто науковий, джерелознавчий. Серйозна розробка всього спектру джерелознавчих питань – обов'язок науковців і архівістів. Його можна вирішити лише спільними зусиллями науковців і професіоналів-архівістів. Основною метою цих джерелознавчих досліджень мусить бути точне визначення шляхів і обставин пересування архівних та інших матеріалів, що, з одного боку, вивозили німці на Захід під час окупації, а з другого – евакуювали на Схід радянські війська. Для цих досліджень існує колосальна джерельна база в архівах України, Росії, Польщі, Німеччини, Сполучених Штатів та інших країн [16, с. 99]. Які напрями цих досліджень? На нашу думку, першочерговими з них мусять бути такі: по-перше, підготовка серії регіональних анотованих каталогів документів з цієї проблеми. Певним зразком довідника такого типу може бути підготовлений Дніпропетровським обласним архівом (А. Мешков) каталог хронологічного переліку документів з історії архівних, музейних, бібліотечних цінностей, що розкривають динаміку основних подій, пов'язаних з долею історико-культурних цінностей Дніпропетровська під час Другої світової війни. Цей каталог налічує понад 250 документів центральних і обласного архівів та галузевого архіву СБУ. Такі довідники треба зробити в усіх областях; по-друге, це підготовка серії регіональних збірників документів за матеріалами каталогів, про які йшлося вище. Тут також можна навести – як своєрідний зразок – видання, підготовлене Волинським краєзнавчим музеєм, яке містить документи (перелік вивезених з музею цінностей та інші матеріали) за 1941–1944 рр.; по-третє, на базі таких регіональних каталогів і збірників стане можливою підготовка солідного зведеного документального корпусу, в документах якого була б представлена трагічна доля писемних та інших культурних скарбів всієї України; по-четверте, потрібно здійснити підготовку пофондових і міжфондових довідників за окремими найважливішими комплексами джерел, до прикладу, такими, як матеріали відомства Альфреда Розенберга, розкиданими по кількох архівах.

Нарешті – це підготовка монографічних досліджень [17, с. 15-16]. Поряд з фундаментальними узагальнювальними дослідженнями, такими, як монографія доктора П. Грімстед [6], варто розробляти й вузчі, але глибші теми, які б висвітлювали сюжети, пов'язані з долею окремих документів, що постраждали або були втрачені під час Другої світової війни. До прикладу, одна з найбільш загадкових і не розкритих досі таємниць у новітній історії архівів України – зникнення під час війни чотирьох із шести тисяч актових книг XVI–XVIII ст. з Київського архіву давніх актів (нині Центральный державний історичний архів України у м. Київ). Це найцінніше документальне зібрання з історії України доби феодалізму [18, с. 177]. До вивчення таких питань потрібно цілеспрямовано залучати молодих науковців та аспірантів.

Серйозна проблема, без розв'язання якої ми не зможемо з'ясувати обставини зникнення багатьох писемних та мистецьких документів, – недоступність ще й тепер архівних матеріалів радянської військової адміністрації в Німеччині, зокрема Відділу реституції Управління репарацій і поставок, через який, власне, і здійснювалася передача з американської зони окупації до Берліна і далі до Москви.

На підставі цих матеріалів, напевно, можна було б простежити дальшу долю врятованих від загибелі культурних цінностей. На жаль, матеріали, що нас цікавлять з архіву РДВА (Російський державний військовий архів), досі перебувають у Москві на секретному зберіганні. Ми мусимо на урядовому рівні ставити питання про розсекречення цих документів.

Інший важливий аспект нашої діяльності – міжнародна кооперація. Ми повинні співпрацювати з науковими інституціями, які розробляють цю проблематику (наприклад, дослідницький центр по Східній Європі Бременського університету), а також з відповідними офіційними міжнародними структурами.

Загалом висвітлення минулого може допомогти не лише дослідити долю культурних цінностей, але й заповнити "білі плями" в історії Другої світової війни та відновити історичну справедливість.

Для нашого народу повернення на терени своєї держави національно-культурних надбань є не просто актом переміщення історико-культурних цінностей з певної країни в Україну. Кожна пам'ятка, що повернеться на свою землю, відроджуватиме історичну пам'ять нашого народу, збагачуватиме його, носія неповторної і самобутньої культури, сприятиме розвитку нації. Водночас Україна має бути готовою до будь-яких контактів з іншими країнами щодо повернення їхніх пам'яток культури, які за різних обставин опинилися в нашій державі.

Отже, лише об'єднанням зусиль у національному та міжнародному масштабі всіх причетних і зацікавлених сторін розв'яжемо ці надзвичайно важливі проблеми загальнонаціональної й державної ваги.

Література

1. Фідлер В. “Трофеї війни” та міжнародна відповідальність / В. Фідлер // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — К.: Танат, 1996. — Вип. 10. — С. 79–86.
2. Кашик В. Проблеми повернення незаконного переміщення культурних цінностей, що знаходяться в приватних колекціях, їх законним власникам чи спадкоємцям в контексті міжнародних зобов'язань / В. Кашик // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — К.: Танат, 1996. — Вип. 10. — С. 70-75.
3. Лам-Мейер Д. Міжнародний інформаційний листок “Здобич війни”, видання присвячене проблемам культурних втрат у другій світовій війні / Д. Лам-Мейер // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — К.: Танат, 1996. — Вип. 10. — С. 189–191.
4. Сьоні Л. Практичні та юридичні аспекти питання володіння культурною власністю країнами, що розділилися / Л. Сьоні // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — К.: Танат, 1996. — Вип. 10. — С. 172–177.
5. Прушинський Я. Пам'ятки старовини. Культурні цінності спадщини / Я. Прушинський // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — К.: Танат, 1996. — Вип. 10. — С. 47–53.
6. Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Patricia Kennedy Grimsted // Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. — Cambridge, MA, 2001. — (Harvard Papers of Ukrainian Studies). — 798 p.
7. Расторгуев А. Военнопленное искусство / А. Расторгуев // Литературная газета. — 1991. — № 25 (26 июля).
8. Федорук О. К. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності / О. К. Федорук // Віче. — 1993. — № 3. — С. 20–27; його ж: Чи реально повернути національні скарби? / О. К. Федорук // Кур'єр ЮНЕСКО. — 1998. — Лютий. — С. 33-34; Україна і Німеччина: Шляхи повернення культурних цінностей / О. К. Федорук // Політика і час. — 1996. — № 8. — С. 34–37; Conference “The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage” in Minsk – by Alexander Fedoruk / A. Fedoruk // Spoils of war. — № 4. — August 1997. — 99 s.
9. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черненко. — К., 1994. — 349 с.
10. Кот С. Волинський краєзнавчий музей / С. Кот, О. Ошуркевич // Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. — Київ–Бремен, 1996. — Вип. 1. — 75 с.
11. Долинський О. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуці / О. Долинський, Т. Себта // Архіви України. — 2005. — № 1/3. — С. 579–646.; Себта Т. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) / Т. Себта // Український археографічний щорічник. — К.: НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2007. — Вип. 12. — С. 306-307.
12. Калашнікова В. Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Є. Калашнікова; — Донецьк, Донец. нац. ун-т, 2010. — 19 с.
13. Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1945) / С. Кот // Краєзнавство. — К., 2010. — Вип. 1-2. — С. 30–42.
14. Сохань П. Науково-практичні аспекти повернення в Україну історико-культурних та духовних святинь / П. Сохань // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. — К.: Абрис, 1996. — Вип. 7. — С. 40–41.
15. Straty Wojenne. Malarstwo Polskie. Obrazyolejne, akwarele utracone w latach 1939–1945. — Poznan, 1998. — 320 s.
16. Fedoruk A. Conference “The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage” in Minsk – by Alexander Fedoruk / Alexander Fedoruk // Spoils of war. — № 4. — August 1997. — 99 p.
17. Дацків І. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни / Ігор Дацків // Автореферат канд. дис. — Чернівці, 2001. — С. 15-16.
18. Дацків І. Науково-практичні аспекти повернення в Україну її історико-культурних надбань, переміщених у роки Другої світової війни / І. Дацків // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. — Тернопіль, 2003. — Вип. 1. — С. 174–178. — (Серія “Історія”).

The article deals with historical-cultural treasures destroyed or removed from the territory of Ukraine during the second World War and analyses the documents concerning this problem. The author researches some scientific – practical aspects of “restitution” (returning and renewal) of historical-cultural treasures.

Key words: historic and cultural values, restitution, destruction, the Second World War, Ukraine, funds.